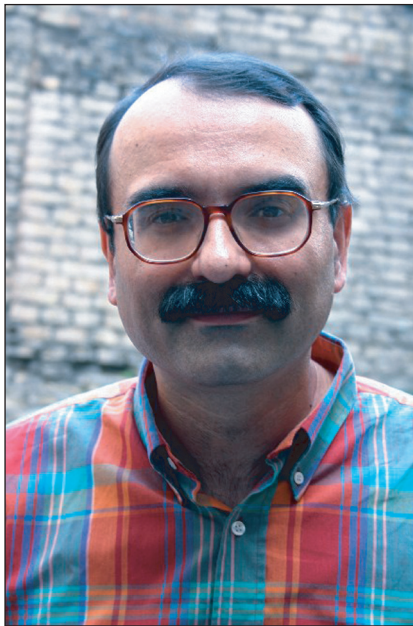

Передмова з відстані 15 років

До 80-річчя від дня народження В.І. Стріхи

Максим Стріха

доктор фіз.-мат. наук,
головний науковий співробітник
Інституту фізики напівпровідників
ім. В.Є. Лашкарьова НАН України,
професор Київського
національного університету
ім. Тараса Шевченка,
м. Київ

30 травня цього року моєму батькові, засновникові та незмінному президентові Академії наук вищої школи України, докторові фізико-математичних наук, професору, лауреатові Державної премії України в галузі науки і техніки *Віталію Іларіоновичу Стріці* (1931-1999) виповнилося б 80 років.

У батьковому науковому доробку 12 монографій і підручників, близько 300 статей, частина з яких досі є "класичними". За тим — розвинута теорія реального контакту метал-напівпровідник, яка мала велике значення для розвитку НВЧ електроніки, піонерські роботи з фотоперетворювачів на аморфному кремнії, започаткований в Україні напрямок біосенсоріки. (А ще ж існували перспективні напрямки, де професор Стріха зробив кілька перших кроків, віддавши потім їх учням; як-от спін-залежна рекомбінація чи контакт напівпровідник — високотемпературний надпровідник). Батькова наукова школа об'єднувала майже 30 кандидатів і 10 докторів наук.

2008 року батькову роботу "*Випрямляючі властивості контакту метал-напівпровідник*", вперше надруковану у "Віснику КДУ ім. Т. Шевченка", серія "Фізика", за 1967 рік (саме на основі викладених у ній результатів було обґрунтовано можливість створення надвисокочастотних приладів на основі діоду Шотткі), вміщено в спецвипуску "Українського фізичного журналу", виданому до 90-річчя НАН України, серед 35 найвидатніших праць українських фізиків за всі роки (разом зі статтями *Лева Ландау*, *Лева Шубнікова*, *Миколи Боголюбова*, *Соломона Пекаря*, *Кирила Толпига*, *Вадима Лашкарьова*, *Наума Моргуліса* та інших класиків вітчизняної науки). А його "сенсорну" роботу з журналу "Analytica Chimica Acta" (1993. — в. 281, п.1. — Р.3-11) процитовано за даними ISI 63 рази!

Батько був першокласним фізиком. Але водночас від був з прекрасного покоління "шістдесятників", а, отже, переймався всім тим, що діялося навколо нього.

За радянських часів він не був дисидентом — але те, що він робив, було класичним проявом "наукового інакодумства", яке так само потребувало громадянської мужності. Ще з 1970-х рр. він, усупереч "генеральній лінії" того часу, визначеній керівниками тодішньої радянської науки, переважно фізиками-ядерниками, причетними до створення Бомби, відверто говорив про небезпеку й тупиковість ставки лише на атомну енергетику. І то були не просто слова. Батько був одним із піонерів досліджень у галузі фотовольтаїки на основі дешевого аморфного кремнію. В його лабораторії були створені перетворювачі з унікальним на той час коефіцієнтом корисної дії — близько 20 відсотків. На весвітній конференції з питань сонячної енергетики у липні 1998 року в Відні батька приймали як одного з визнаних метрів цієї наукової галузі.

Але, на відміну від більшості своїх колег, батько не обмежувався лише доповідями на семінарах чи статтями в фахових виданнях. Він прагнув донести свої думки до якомога ширшого кола людей — і, зокрема, тих, від кого залежало ухвалення політичних рішень. А відтак — охоче виступав з популярними й публіцистичними статтями. Ще 1983 року батько видав (українською мовою!) надзвичайно сміливу на той час брошуру "Сонячна енергетика і шляхи її розвитку", де відверто опонував "атомному лобі" в науці. Велику його статтю на аналогічну

Віталій Стріха (1931-1999)
фізик, педагог і громадський діяч,
доктор фіз.-мат., професор, завідувач кафедри фізики
напівпровідників (1975—1996), проректор з навчальної (1984-1985)
та з наукової роботи (1985—1990) Київського державного
університету ім. Т.Г. Шевченка.
Ініціатор створення (1992) і перший президент
Академії наук вищої школи України

тему вмістив "товстий" харківський літературний журнал "Прапор" (№1, 1988 р.). Стаття здобулася на жваві читацькі відгуки, — адже тоді журнали були носіями свіжих і сміливих ідей, і читали їх охоче.

І в незалежній Україні батько невтомно намагався повернути увагу суспільства до проблем відновлюваної екологічно чистої енергетики. Він друкував статті, неодноразово звертався з листами до високих державних осіб. На жаль, ці особи, очевидно, переймалися зовсім іншими проблемами...

Але головною для батька темою було все ж збереження інтелектуального потенціалу нації, удосконалення системи української науки й вищої освіти.

До певної міри, батько сам був жертвою радянської командно-адміністративної системи в науці. Так сталося, що, закінчивши 1955 року Київський університет ім. Т. Шевченка, він все життя працював на радіофізичному факультеті рідного університету. А відтак належав не до "привілейованої" в СРСР "академічної" науки, а до "другосортної" щодо умов фінансування, доступів до конференцій, можливостей для адміністративного зростання науки вузівської.

Несправедливість такого становища була зрозуміла багатьом. І на хвилі демократичних процесів початку 1990-х років В.І. Стріха ініціював створення Академії наук вищої школи України — відкритої громадської наукової організації нового типу, — і був обраний її президентом.

За батькового життя академія мала високий авторитет. До неї було обрано не лише провідних університетських професорів, але й академіків і членів-кореспондентів НАН України, відомих іноземних учених. Не маючи ані копійки бюджетного фінансування, академія проводила представницькі наукові конференції, видавала журнали з різних напрямків досліджень. Батько був мотором академії. В листопаді 1998 року його було втретє обрано її президентом. На жаль, допрацювати цей термін до кінця йому вже не судилося...

Статтю В.І. Стріхи, пропоновану читачам "Світогляду", було написано 15 років тому. Тоді ж її істотно скорочений варіант було надруковано в газеті "День". За цей час стаття (на жаль!) зовсім не втратила своєї актуальності. Зокрема, батько проникливо писав про політичну неструктурованість суспільства як одну з головних причин наших болячок — некомпетентності й корумпованості політичних еліт і безконтрольності влади. На жаль, після ейфорії, пов'язаної з перемогою Майдану, настало страшне розчарування. Сьогоднішній владі найменше хочеться дієвого політичного контролю за власними діями.

У 1996 році батько стверджував: на створення справжньої еліти нам відпущено не більше 10-15 років. Якщо ми не використаємо цей шанс, то нас чекає або втрата незалежності, або перехід до рівня держав третього світу з дуже примарними надіями на повернення до числа передових чи розвинутих країн. Сьогодні передбачений ним термін добігає кінця. І окреслена ним сумна перспектива вже завтра може стати реальністю.

Батько вважав: ключовим є збереження, якщо не кількісно, то якісно, науки та освіти країни як основи для подальшого виховання інших прошарків національної еліти. І ця його теза досі є актуальною, і досі лишає нам певну (хоча й слабку) надію. Батько чудово розумів, що відбувається, яка катастрофа насувається на Україну. Він намагався протидіяти цій катастрофі й до останнього дня вірив, що розум усе ж перемаже, що ситуацію ще вдасться переломити на краще.

То ж нехай ця написана 15 років тому стаття стане не лише пересторогою для читачів, але й даниною світлій пам'яті Віталія Іларіоновича Стріхи — Ученого, Педагога, Громадянина.

Віталій Стріха (ліворуч) серед друзів-студентів Київського університету (поч. 1950-х рр.)

Національна еліта — справжня чи "чорна"?

(проблеми виховання еліти незалежної України)

Віталій Стріха
1996 рік

Рівень політичної, адміністративної, науково-технічної та мистецької еліти в сучасних умовах визначає рівень нації та її місце в світовому співтоваристві.

Особливо чітко це можна побачити на прикладі Франції, яку за кількістю населення, площею, природними багатствами та іншими показниками часто порівнюють з Україною. Саме еліта цієї країни з всесвітньо відомими іменами політиків *Наполеона, де Голля, Міттерана*, діячів науки та техніки *Вольтера, Дідро, Ампера*, братів *Люм'єрів, Ейфеля, Кюрі*, митців та письменників *Гюго, Бальзака, Родена, Пікассо* та багатьох інших зробили Францію всіма визнаною великою державою. Україна ж протягом багатьох віків входила в склад інших держав, і тому формування її еліти відбувалося в умовах залежності від центральної влади. Зокрема, сучасна еліта України формувалась як частина еліти Радянського Союзу в умовах тоталітарного режиму.

Керівництво суспільством з боку Комуністичної партії визначало можливість та рівень цієї еліти. Сама верхівка Комуністичної партії формувалась не на основі високого рівня освіченості чи професіоналізму, а на основі відданості комуністичній ідеї. Ідейна зашореність цієї верхівки зробила політичну еліту Радянського Союзу вузькомислячою, а це призвело до трагічних наслідків при формуванні інших шарів еліти.

Заради об'єктивності слід визнати, що в Радянському Союзі було виховано чимало видатних представників адміністративної та науково-технічної еліти, що дозволило побудувати могутню промисловість та створити потужний військово-промисловий комплекс. Менше поталанило творчій та мистецькій еліті, де партійне керівництво влаштовувало періодичні чистки, а то й вдавалося до прямого знищення письменників і митців, які, на думку керівництва СРСР, відхилялись від основної ідеї побудови комунізму. Крім того, формування еліти нації, як крашої частини інтелігенції, в Радянському Союзі завжди відбувалося в умовах, коли інтелігенція, за визначенням, була тільки прошарком між панівним робітничим класом та селянством, союз між якими був ідеологічною основою радянського суспільства.

Українська РСР, як одна з республік, була в провінційному становищі щодо умов формування еліти. В результаті відбувалася

асиміляція кращих представників української еліти центром і зарахування їх до російської еліти, а тих представників української еліти, яких тільки підозрювали в так званому буржуазному націоналізмі, переслідували, або й просто знищували. Справді, скільки людей, народжених українською землею, стали гордістю тільки російської науки та культури. І тут можна почати ще з імен *Прокоповича, Бортнянського, Короленка, Гоголя, Чайковського* і закінчити *Корольовим, Александровим, Козловським, Бондарчуком, Віктоком...*

Але пішов уже шостий рік нашої незалежності і час проаналізувати, який же стан з формуванням справді української еліти незалежної країни.

Спочатку про політичну еліту. Базою для формування цієї еліти в основному стали партійні та комсомольські функціонери другого та третього ешелону, які прийняли ідею незалежності, або скористалися з неї. При її формуванні, особливо на першому етапі, значний вплив мали й ті, хто були дисидентами чи інакодумцями за часів колишнього Радянського Союзу. Але потім усе більшу, а зараз основну роль стали відігравати адміністративні частини еліти, що контролюють фінансові й матеріальні ресурси держави. Таке формування політичної еліти супроводжувалось трьома дуже важливими чинниками: політичним та економічним тиском Росії, тиском Заходу в напрямку проведення економічних реформ та політичною пасивністю основної маси населення.

В результаті різновекторної дії всіх цих чинників в Україні так і не була сформована політична еліта належного рівня. Виняток, може, становлять 3-5 осіб, яких можна було б назвати лідерами нового типу, але й на них лежить певний відбиток традицій провінціалізму.

Підтвердженням практичної відсутності справжньої політичної еліти є те, що кількість неправильних політичних рішень до сьогодні (може, за винятком сфери зовнішньої політики) значно перевищує кількість правильних. Це, зокрема, підтверджується безперервним погіршенням економічного стану країни та розвалом освіти, науки, культури, медицини.

До того ж, більшість політичних рішень, що визначали економічні перетворення в Україні, були простим повторенням відповідних кроків Росії, включаючи всі її вже очевидні на той час помилки. Хто

ж сумнівається в справедливості зроблених висновків про низький рівень та провінціалізм нашої політичної еліти, той може проаналізувати хоча б один день роботи нашої Верховної Ради.

Зрушення на краще тут, на думку автора, можна чекати лише при формуванні рівноцінних за вагою політичних сил, боротьба між якими буде справою всього електорату України. Це може відбутися лише шляхом появи двох-трьох потужних партій та зміни радянського менталітету народу з його переконаністю, що все йде зверху, а знизу нічого зробити не можна. Перші кроки на цьому шляху показують, що такий процес забере не менше 10-15 років. До того часу, на жаль, українська політична еліта не буде мати рівня, що відповідає не тільки світовим стандартам, а й потребам розбудови незалежності України.

Тепер про адміністративну еліту, яка об'єднує представників виконавчої влади та керівників економіки, включаючи приватний бізнес.

За роки незалежності в Україні сформувався потужний (надто потужний) шар державних службовців різного рівня. В умовах наявної політичної та економічної ситуації це призвело до того, що Україна, за оцінками західних експертів, стала однією з найбільш корумпованих країн світу. Корумпований весь державний апарат, включаючи й структури, обов'язком яких є боротьба з корупцією (міліція, прокуратура та інші). Водночас рівень виконавчих структур, які не контролюються демократичним шляхом, залишається низьким.

Тепер про керівників економіки. В Радянському Союзі був сформований шар керівників промисловості та сільського господарства, які в умовах планової та контрольованої партійними органами економіки забезпечували досить високий її рівень. При переході до ринкової економіки керівники, звичні до певних правил гри, фактично зумовили розвал економіки в нових умовах, не створюючи замість цього практично нічого нового. Не можна ж вважати корисним для країни створення навколо державних структур мережі приватних "супутників", які в основному спеціалізувалися на перетворенні значної частини продукції державних підприємств на приватні гроші, основна частина яких і осідала в кишенях керівників державних підприємств. При цьому виробництво неухильно падало.

В цьому сенсі стара еліта перетворила-

ся на власного антипода, якого можна було б назвати "чорною елітою". Часто кримінальний характер має і її участь у приватизаційному процесі, де вона, користуючись своїм адміністративним становищем, приватизувала основну частину державного майна, але не дбала про зростання чи навіть про стабілізацію виробництва.

Ще реакційнішу роль у процесі становлення ринкових відносин відіграє прошарок *керівників сільського господарства*. Користуючись своїм винятковим становищем у селах, де від їхньої волі залежить доля кожної людини, та політичною відсталістю селян, ці люди усіляко гальмують перехід сільського господарства на нові рейки. В цьому розумінні керівників сільського господарства, за невеликими винятками, взагалі не можна віднести до еліти, — якщо ми будемо не соціалістичну державу, а державу ринкової економіки.

Протягом останніх років активно формувався прошарок *керівників приватного бізнесу* (керівників фірм, банків, тощо), в руках яких зосереджувалися величезні гроші. Але особливості формування цього прошарку було те, що він створювався майже винятково за рахунок посередницької діяльності, а не розвитку нового виробництва. Ці люди зараз в основному залишаються "поза кадром", але їхня роль у суспільстві стає дуже великою, бо їм належить значна, а може, й основна частина економіки країни, яка, за визнанням експертів, більш як на 50% перебуває "в тіні". Саме ці люди дуже істотно впливають на прийняття чи виконання тих чи інших політичних рішень.

Які ж перспективи перетворення сучасної адміністративної еліти на еліту, яка б відповідала потребам побудови економічного процвітання України? Для цього, перш за все, потрібно змінити умови роботи прошарку державних службовців. Вони мусять перебувати під контролем суспільства. І це може бути реалізовано, як і для політичної еліти, при формуванні різних політичних сил, що мають співрозмірну вагу. Крім того, потрібна цілеспрямована боротьба з корупцією і, в першу чергу, в структурах, які мусять стояти на охороні закону.

Заміни "чорної" еліти на справжню в промисловості не можна досягнути без завершення процесу приватизації. Тільки після цього колишні розпорядники державного майна можуть перейти до створення нової системи господарства. Гірша справа в селі, де ще довгий час йтиме боротьба за зміну менталітету селян, вихованих в умовах колективного господарства. На жаль, мало оптимізму вселяє формування класу бізнесменів-виробників на основі бізнесменів-посередників. Як показує досвід, бізнесмени-посередники не здатні вкладати гроші в розвиток власного виробництва. Сьогодні накопичені кошти, які дістаються в результаті операції "купи-продай", вкладаються лише в машини, дачі, відпочинок за кордоном чи нічні клуби, а не в створення нового виробництва.

За оцінками, для формування справжньої адміністративної еліти потрібно не менше 5-10 років. Але слід відзначити, що тривалість цього процесу надзвичайно сильно залежить від тривалості формування політичної еліти.

Сьогоднішня *науково-технічна еліта* країни була сформована за правилами гри Радянського Союзу під тиском адміністративної системи. В результаті наукова еліта не спромоглася за сімдесят років Радянської та п'ять років незалежної України отримати бодай одну Нобелівську премію. Для порівняння, та ж Франція, де працювало менше вчених, ніж в Україні, за той самий час отримала близько 20 Нобелівських премій.

Трохи кращими були справи в технічній еліті, де досягнуто значних успіхів у багатьох галузях техніки, головним чином пов'язаних з військово-промисловим комплексом (ракетобудування, літакобудування, зварювання, матеріалознавство тощо). Але, на жаль, сьогодні йде розвал як структури всієї української науки, так і структур, пов'язаних із технікою. І це пов'язано не тільки з погіршенням економічного становища, але й із суб'єктивними факторами. Зберігається організаційна структура науки радянського типу, створена для побудови зовсім іншого суспільства, яка не формує справді наукові цінності, знищена мотивація наукової роботи. І це при тому, що для збереження, наприклад, науки України потрібно лише 2-3% ВВП, а в тіншовій економіці обертається 50% усіх грошей. Якщо вірити пресі, то в нашій країні і зокрема в нашому парламенті є люди, кожен з яких на власні кошти міг би утримувати всю українську науку від розвалу протягом 2-3 років.

Особливу тривогу викликає *стан вищої школи України*, яка є основою виховання не тільки науково-технічної еліти, але й інших шарів еліти нації. Зараз вища школа знищується випереджальними темпами, попри зовні благополучну ситуацію. Не зменшується, а навіть збільшується кількість вищих навчальних закладів, більш-менш стабільна кількість студентів тощо, і це робить внутрішній розпад вищої школи майже непомітним для суспільства.

Проте стрімкими темпами знищується наука в вищих навчальних закладах, а саме вона є основою відтворення кваліфікованих викладацьких кадрів та основою сучасного навчального процесу. Водночас відбувається погіршення матеріально-технічної бази та зміна на гірше студентського складу. Не останню роль відіграє також контрактна система наймання на роботу професорсько-викладацького складу та особисте становище ректорів. Справді, сьогоднішній ректор особисто перебуває в кращому правовому та матеріальному становищі, ніж раніше, коли краще жила вся вища школа. Натомість викладач боїться висловлювати думки, що не збігаються з думками ректора (а хто висловлюється інакше, той, як правило, швидко втрачає роботу).

Яка ж перспектива змінити стан з вихованням науково-технічної еліти країни?

Потрібно провести низку заходів. І, перш за все, зберегти рівень вищої освіти хоча б у 30-40 провідних вищих навчальних закладах країни. Це збереження вищої освіти неможливе без збереження науки в вищих навчальних закладах, відновлення мотивації викладацької діяльності. Відзначимо також, що в науці загалом формування справжньої еліти не можна реалізу-

вати без зміни принципів її формування. *Головним мусить стати рейтинг вченого в середовищі вчених його спеціальності*, а не його місце в адміністративній ієрархії. Це вимагає перегляду принципів організації державних академій, підтримки нових форм організації науки, зокрема громадських академій тощо. Всі ці заходи вимагають тільки правильних політичних та організаційних рішень і можуть бути здійснені за відносно короткий термін протягом 2-3 років. Але їх виконання вимагає певної політичної рішучості, а головне — мудрості всіх учасників необхідних перетворень, якої так не вистає сьогодні. І тут особливо треба підкреслити, що, коли не зупинити процесу розвалу освіти та науки, то для відновлення тільки теперішнього стану потрібно буде декілька десятиків років та величезні фінансові вкладення.

Сьогоднішній парадокс полягає в тому, що навіть у Радянському Союзі, де інтелігенція була прошарком, вона була шанованим прошарком суспільства. Натомість у незалежній Україні вона стала прошарком другого сорту. *Невже незалежній Україні не потрібен розум?*

На перший погляд, після здобуття незалежності найбільш сприятливі умови для свого розвитку отримала творча та мистецька еліта. Зняті всі ідеологічні заборони на художню творчість. Але, як не дивно, це не призвело до швидкого формування повноцінної *художньої еліти демократичного суспільства*. На нашу думку, це пов'язано з декількома причинами. По-перше, головну ідею творчої еліти (переважно письменницької її частини) — ідею незалежної України — суспільством спочатку було сприйнято практично без труднощів (результати референдуму). Інших же ідей ця частина еліти за короткий час незалежності не виробила. По-друге, художня еліта потрапила в нові економічні умови, коли фінансування її діяльності різко зменшилося. В результаті значна її частина опустилася до рівня культури широкого вжитку, де можна заробити гроші. По-третє, якраз виявилася наша провінційність у культурі, яка вироблялась державною політикою Радянського Союзу протягом десятиліть. Але, *попри сьогоднішній стан речей, становлення художньої національної еліти викликає найменше побоювань*. Для цього потрібен тільки час та покращання економічного становища.

Загалом незадовільний стан з національною елітою є не виною, а бідою України, наслідком її залежності від центру імперії. Але на створення справжньої еліти нам відпущено не більше 10-15 років. Якщо ми не використаємо цей шанс, то нас чекає або втрата незалежності, або перехід до рівня держав третього світу з дуже примарними надіями на повернення до кола передових чи розвинутих країн, — таких, як, наприклад, Франція, про яку вже йшла мова на початку нашої статті. Причому **ключовим сьогодні є збереження, якщо не кількісно, то якісно, науки та освіти країни як основи для подальшого виховання інших прошарків національної еліти.**